

Türkiye’deki Okullarda Siber Zorbalık: Bir Literatür Değerlendirmesi

Dilek Melike Uluçay, Dr., İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü, Yaşar Üniversitesi, İzmir, melike.taner@yasar.edu.tr

Gizem Melek, Yrd. Doç.Dr., İletişim Fakültesi, Radyo Televizyon ve Sinema Bölümü, Yaşar Üniversitesi, İzmir, gizem.melek@yasar.edu.tr

ÖZ

Eğitim teknolojilerinin gelişmesi, İnternet ve mobil cihazların kullanımının okul yaşantısının bir parçası haline gelmesi, siber zorbalık vakalarının artmasına sebep olmuştur. Bu çalışmanın amacı Türkiye’de öğrenciler arasında hızla yaygınlaşmaya başlayan siber zorbalık kavramını açıklamak, ülkemizdeki görülme sıklığını incelemek, siber zorbalığa etki eden faktörleri ve siber zorbalığın etkilerini tartışmaktır. Bu amaçla Türkiye’de konuyla ilgili yapılmış çalışmalar Ulakbim-DergiPark veri tabanı üzerinden anahtar kelimeyle taranmış, sonucunda öğrenciler ve siber zorbalık bağlamında gerçekleştirilmiş olan 31 çalışmaya ulaşılmıştır. İncelenen çalışmalar içerik analizi yöntemiyle analiz edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre siber zorbalık okullarda hızla artmaya devam etmektedir. Bu hızlı artışın sebepleri arasında öğrenciler ile birlikte ebeveynlerin, öğretmenlerin ve okul idaresinin konuyla ilgili bilgi ve farkındalık düzeylerinin etkili olduğu saptanmıştır. Bu bağlamda önleyici faaliyetler arasında hem öğrencilere, hem öğretmen ve ebeveynlere konuyla ilgili eğitim, seminer ve rehberlik hizmetlerinin verilmesi gerektiği çalışmalarda sıkça vurgulanan konular arasındadır.

Anahtar Kelimeler: Siber zorbalık, okullarda siber zorbalık, literatür değerlendirmesi

Cyberbullying at Schools in Turkey: A Literature Review

ABSTRACT

Developments in educational technologies, usage of the Internet and mobile devices as a part of school life have resulted in increased number of cyberbullying cases. The purpose of the study is to explain the term cyberbullying, to analyze the frequency of cyberbullying attempts among students in Turkey and to discuss the causes and effects of the concept. For the purposes of the study a literature research was conducted using Ulakbim-DergiPark database with the key word cyberbullying. As a result, 31 journal articles were analyzed with content analysis in terms of the limited scope. The research illustrated that cyberbullying has been increasing among students in Turkey. It is revealed that knowledge and awareness level of students, parents, teachers and school administratives is influential on this rapid increase. Therefore, providing trainings, seminars and guidance for students teachers and parents is suggested as the preventing activities in the articles frequently.

Key words: Cyberbullying, Cyberbullying at schools, literature review.

GİRİŞ

İnternetin hayatın her alanını kolaylaştırdığı, kişilerin sosyalleşmesine katkı sağladığı ve aynı zamanda önemli bir bilgi sağlayıcısı olduğu bilinmektedir. İnternet teknolojisi sayesinde hayatımıza giren elektronik postalar, anlık mesajlaşma uygulamaları, çevrimiçi oyunlar pek çok insanın sosyalleşmek için seçtiği araçlar haline gelmiştir. Ancak tüm faydalarına rağmen, İnternet'in kişilerin psikolojisi ve sosyal yaşantısı üzerinde olumsuz etkileri olduğu tartışılmaktadır (Watts, 2017, s. 269).

İnternet'in yol açabileceği sorunlar arasında zararlı ve virüslü e-postalar, hakaret, saldırı ve tehdit içeren karalama postaları, sosyal medya iletileri, anlık mesajlar, sosyal paylaşım sitelerinde dolaşan uygunsuz fotoğraf ve videolar aracılığı ile kişilerin etik dışı uygulamalarla karşı karşıya kalmaları sayılabilir. Bununla birlikte özellikle ergenlerin denetimsiz İnternet kullanımı nedeniyle çevirim içi ortamda pornografik ve şiddet içerikli materyallerle karşılaşması, sanal ortamda tanışılan kişilere kişisel bilgilerin verilmesi ve bu bireylerle fiziki ortamda buluşulması diğer önemli problemler arasında yer almaktadır (Valkenburg ve Soeters, 2001).

İnternet'in kötü amaçlı kullanım örneklerinden bir diğeri de siber zorbalıktır (Akça ve diğerleri, 2014, s. 18). Siber zorbalık kavramını anlaşılır kılmak için öncelikle zorbalık kavramını detaylandırmak gerekmektedir. Zorbalık, bir kişi veya kişilerin kendini savunamayacak durumda olan kişilere tekrarlayıcı şekilde gerçekleştirdiği negatif ve saldırgan eylemler olarak tanımlanmaktadır (Belsey, 2008; Olweus, 1991). Genellikle bu negatif eylemler mağdur üzerinde fiziksel veya duygusal yaralar açmaktadır (Olweus, 1991; Roland ve Idsøe, 2001). Örneklendirmek gerekirse zorbalık eylemi vurma, itme, eşyaya zarar verme gibi fiziksel olabildiği gibi isim takma, alay etme ve tehdit etme şeklinde sözel olarak da gerçekleşebilmektedir (Rigby, 1997; Slonje ve Smith, 2008). İnternet gibi yeni iletişim teknolojilerinin hızla yaygınlaşması ile zorbalık kavramı dijital dünya bağlamında evrilerek yeni platformlarda karşımıza siber zorbalık olarak çıkmaktadır.

Siber zorbalık kavramı araştırmacılar tarafından bilişim ve yeni iletişim teknolojileri aracılığıyla gizli kimlikle zararlı e-posta (spam) gönderme, gizli numaradan çağrı bırakma, karalama amaçlı hakaret ve tehdit içerikli ses, görüntü ve metinler yayma gibi eylemlerle zorbalığın dijital dünyada gerçekleşen biçimi olarak tanımlanmaktadır (Arıca, 2009; Breivik ve Olweus, 2006). Aynı zamanda siber zorbalık, sosyal ortamda gerçekleşen saldırganlığın yeni iletişim teknolojileri vasıtasıyla yapılması, elektronik iletişim araçlarının diğer kişilere zarar vermek amacıyla kullanılması olarak da tanımlanmaktadır (Lacey, 2007; Willard, 2007). Bununla birlikte, siber zorbalık olarak tanımlanan eylemin oluşması için bir kişi veya kişilerin yine karşı tarafa zarar vermeyi amaçlıyor olması ve bu eylemi tekrarlayıcı bir biçimde gerçekleştiriyor olması gerekmektedir (Belsey, 2007).

Yapılan çalışmalar göstermektedir ki İnternet gibi yeni iletişim teknolojileri kötü niyetli kişiler tarafından kullanıldığında özellikle gençler üzerinde büyük zararlara yol açabilecek ciddi birer silaha dönüşmektedir (Arıca, 2009; Peker, Eroğlu ve Ada, 2015).

Teknolojinin karanlık yönü olarak adlandırılan siber zorbalık, çevrimiçi zorbalık, dijital zorbalık, elektronik zorbalık ve internet zorbalığı gibi isimlerle de literatürde yer almaktadır (Kowalksi ve Limber, 2007).

İnternet ve akıllı cihazların kullanımının okul içi uygulamalarda yaygın hale gelmesi, öğrencilerin günlerinin büyük bir bölümünü çevirim içi olarak geçirmeleri, siber zorbalığın okulda yaşanan şiddetin bir türü olarak da incelenmesini gerektirmiştir. Dünya genelinde yapılan çalışmalar okulda yaşanan siber zorbalık vakalarının artmakta olduğunu ve yaşanan siber zorbalık oranlarının ülkeden ülkeye farklılık gösterdiğini (%5,1-%41,4) ortaya çıkarmıştır (Cantone ve diğerleri, 2015, s.58). Türkiye’deson yıllarda yapılan çalışmalara bakıldığında ise siber zorbalık oranlarının %7 ile %28 arasında değiştiğini gösteren çalışmalar vardır (Taylan ve diğerleri, 2017, s. 43). Dünya genelinde siber zorbalık vakalarının sayılarının giderek artması konuyla ilgili çalışmaların da artması gerektiğine işaret etmektedir.

Bu alan yazın çalışmasının amacı Türkiye’deki okullarda siber zorbalık alanında yapılmış araştırmaları inceleyerek okullardaki yaygınlık durumunu değerlendirmek, siber zorbalığın etkilerini ve sonuçlarını tartışmak, son olarak ise önleyici stratejileri değerlendirmektir.

Yöntem

Model

Bu çalışmanın amacı gözetilerek, nitel araştırma deseni kullanılmıştır. Araştırma verileri ise nitel araştırma yöntemlerinden belge incelemesi yoluyla elde edilmiştir. Bir veri toplama yöntemi olarak belge incelemesinde temel amaç, araştırılması hedeflenen olay ya da olgular hakkında yazılı bilgi içeren kaynakların ayrıntılı biçimde analiz edilmesidir. Belge incelemesi, özellikle derinlemesine görüşme ve kapsamlı gözlem yapmanın olanaklı olmadığı durumlarda tek başına bir araştırma yöntemi olarak kullanılabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2006, s. 187). Araştırmada Türkiye’deki okullarda siber zorbalık alanında yapılmış, Ulakbim-Dergipark dizininde taranan 31 makale incelenmiş, elde edilen veriler içerik analizinden faydalanılarak önceden belirlenen başlıklar altında betimlenmiştir.

Evren ve Örneklem

Çalışmanın evrenini Ulakbim-Dergipark dizininde siber zorbalık alanında bulunan 287 makale oluşturmaktadır. Ulakbim-Dergipark dizininin seçilmiş olmasının sebebi dizinin belirli standartlardaki yayınlara yer vermesi sebebi ile güvenilir bulunmasıdır.

Araştırmada örnekleme yöntemlerinden amaçlı örnekleme yöntemi seçilmiştir. Bu örnekleme yönteminde konuyla ilgili derinlemesine araştırma yapabilmek için evrenin bilgi bakımından en zengin olduğu düşünülen bölümü üzerinde çalışılmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2006, s. 107). Bu çalışmanın evrenini oluşturan 287 makale arasından siber zorbalığı okul yaşantısı içerisinde inceleyen ya da örneklemini öğrenci ve ergenler olarak belirleyen 31 makale seçilmiş ve bu çalışmanın örneklemini belirlenmiştir.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Bu araştırmada veriler belge inceleme yoluyla elde edilmiş, verilerin analizinde içerik analizinden faydalanılmıştır. Çalışmanın odak noktası Türkiye özelindeki okullarda yaşanan siber zorbalık olduğu için veri toplama aracı olarak Ulakbim-DergiPark veri tabanına başvurulmuştur. Bu veri tabanı aracılığı ile anahtar kelime girme yoluyla açık erişim kaynaklara ulaşılmıştır. İlk aşamada “siber zorbalık ve okullar” ve siber zorbalık ve öğrenciler” anahtar kelimeleriyle tarama yapılmış ancak sonucunda 16 kaynağa ulaşılmıştır. Ardından yalnızca “siber zorbalık” anahtar kelimesiyle tarama yapılmış ve neticede 287 kaynağa erişilmiştir. 287 kaynak tek tek başlıkları ve öz kısımları incelenerek, içlerinden siber zorbalık kavramını yalnızca okul yaşantısı içinde değerlendiren ya da siber zorbalık konusunu öğrenci ve ergen örneklem grupları üzerinde inceleyen yayınlar tespit edilmiştir. Bu ikinci inceleme neticesinde bu çalışma kapsamına alınacak 31 makale belirlenmiştir.

Tespit edilen makaleler öncelikle yıl, alan, konu, evren, veri toplama aracı, analiz yöntemleri bakımından incelenmiş ve betimsel olarak analiz edilmiştir. Bu aşamada önceden hazırlanan bir kontrol listesinden faydalanılmıştır. Ardından örneklem kapsamındaki makalelerin bulguları sırasıyla Türkiye’deki okullarda siber zorbalık, siber zorbalığa etki eden faktörler, siber zorbalığın etkileri konuları bakımından değerlendirilmiştir. Son olarak bu makalelerde yer bulan ya da atıfta bulunulan siber zorbalığı önleyici stratejiler tartışılmıştır.

Bulgular ve Yorum

İncelenen Makalelerin Genel Özellikleri

Bu bölümde çalışma kapsamında incelenen makalelerin genel özellikleri makalenin yılı, çalışılan alan, konu, evren, veri toplama aracı ve analiz yöntemi başlıkları altında değerlendirilip betimlenmiştir. Tablo 1’de belirtilen başlıklara göre yüzde ve frekans dağılımı görülmektedir.

Tablo 1. İncelenen Makalelerin Genel Özellikleri

Yıl	F	Yüzde
2010	4	12,9
2011	2	6,5
2012	1	3,2
2013	3	9,7
2014	5	16,1
2015	6	19,4
2016	10	32,3
Alan		
Eğitim Bilimleri	21	67,7
İletişim Bilimleri	2	6,5

Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik	8	25,5
Konu		
Psiko-eğitim programının siber zorbalığa etkisi	1	3,2
Siber zorbalığın öğrenciler üzerindeki etkileri	1	3,2
Siber zorbalığın ve mağduriyetinin yordayıcıları	3	9,7
Siber zorbalığın yordayıcıları olarak sosyal yetkinlik ve toplumsal kaygı	1	3,2
Siber zorbalık algısı	1	3,2
Siber zorbalık davranışında bulunma ve maruz kalma	1	3,2
Siber zorbalık farkındalık anketi	3	9,7
Siber zorbalık farkındalık düzeyi	1	3,2
Siber zorbalık ile ilişkili görüşler	1	3,2
Siber zorbalık kavramı	1	3,2
Siber zorbalık mağduriyeti	1	3,2
Siber zorbalık mağduriyeti, depresyon, anksiyete ve cinsiyet ilişkisi	1	3,2
Siber zorbalık mağdurlarının yardım alma davranışı ve etkileri	1	3,2
Siber zorbalık ölçeği	2	6,5
Siber zorbalık ve dijital vatandaşlık düzeyi arasındaki ilişki	1	3,2
Siber zorbalık ve facebook kullanımı	1	3,2
Siber zorbalık ve internet kullanımı	1	3,2
Siber zorbalık ve mağduriyeti üzerinde negatif duygunun yordayıcılığı	1	3,2
Siber zorbalık ve mağduriyetin empati ile ilişkisi	1	3,2
Siber zorbalık ve medya okur yazarlığı eğitimi	1	3,2
Siber zorbalık ve özyeterlik ilişkisi	1	3,2
Siber zorbalık ve saldırganlık davranışı	1	3,2
Siber zorbalık ve sosyal beğenirlik	1	3,2
Siber zorbalık, koşullu özdeğer ve riskli internet kullanımı arasındaki ilişki	1	3,2
Siber zorbalıkla başa çıkma davranışı	1	3,2
Siber zorbalıkla başetme ölçeği	1	3,2
Evren		
Belirtilmemiş	1	3,2
Ebscohost (Psychology and Behavioral Science Collection), Science Direct ve ISI Web of Science, ERIC veri tabanlarındaki makaleler	1	3,2
İlköğretim öğrencileri	2	6,5
İlköğretim ve lise öğrencileri	1	3,2
Lise öğrencileri	12	38,7
Okul yöneticileri ve öğretmenler	1	3,2
Ortaöğretim öğrencileri	6	19,4
Öğretmen adayları	4	12,9
Üniversite öğrencileri	3	9,7
Veri Toplama Aracı		

Anket	1	3,2
Döküman incelemesi	2	6,5
Ölçek	26	83,9
Yarı yapılandırılmış görüşme	2	6,5
Analiz Yöntemi		
Nicel	27	87,1
Nitel	4	12,9
Toplam	31	100,0

Çalışma kapsamında incelenen 31 makalenin yıllara göre dağılımı incelendiğinde ilk çalışmanın 2010 yılında yapıldığı ve 2016 yılına gelindiğinde keskin bir artış yaşandığı gözlenmiştir. Bu durum siber zorbalık vakalarının arttığının ve bu yüzden konu üzerindeki ilginin yükseldiğini düşündürmektedir.

Diğer taraftan makalelerin hangi bilim dalı çerçevesinde araştırıldığına bakıldığında konunun okullarda siber zorbalık olması sebebi ile eğitim bilimleri ve yine bu bilim dalı ile ilişkili kabul edilen psikolojik danışmanlık ve rehberlik alanlarında yoğunlaştığı görülmektedir. Diğer taraftan 2 tane iletişim bilimleri çerçevesinde yapılmış çalışma da dikkati çekmektedir. Siber zorbalık konusunun yeni iletişim teknolojilerinin kullanımının yaygınlaşması ve yeni iletişim biçimlerinin oluşması sebebiyle ortaya çıktığı düşünülecek olursa iletişim bilimleri çerçevesinde konuyu irdeleyen daha çok çalışmanın yapılmasının faydalı olacağı düşünülmektedir.

İncelenen makalelerin konu bazında dağılımına bakıldığında belli bir konuda yoğunlaşma olmadığı ancak görece siber zorbalık ve mağduriyetinin yordayıcıları, siber zorbalığın etkileri, sebepleri ve konuyla ilgili ölçek geliştirme çalışmalarının yoğunlukta olduğu görülmektedir. Bu görünüm okullarda siber zorbalık konusuyla ilgili çalışmaların henüz doygunluğa ulaşmadığını ve konuyla ilgili çalışmaların devam etmesi gerektiğini düşündürmektedir.

İncelenen makalelerin çalıştıkları evrene bakıldığında önemli bir kısmının lise öğrencilerini kapsadığı görülmektedir. Bunun sebebinin yoğun İnternet kullanımının lise öğrencileri arasında gerçekleşmesi olduğu düşünülmektedir. Ancak, İnternet kullanım yaşının giderek düştüğü ve akıllı cihazlara sahiplik yaşının ilköğretim yıllarından başladığı bugün bilinen bir gerçektir. Bu bakımdan daha küçük yaş aralıkları da eşit önem verilerek çalışılmalı hatta yalnızca öğrencileri değil, anne-baba, akran, öğretmen, idareciler gibi çoklu grupları kapsayıcı çalışmalar yapılmalıdır.

Son olarak incelenen makalelerin büyük çoğunluğunun nicel yöntemler kullanılarak yapıldığı ve veri toplama aracı olarak ölçek formlarına başvurulduğu görülmektedir. Nicel yöntemler objektif veri sağlamak adına çok önemli olsa da konuya derinlik katmak adına nicel ve nitel olarak karma yöntemlere başvurulabilir.

Türkiye’deki Okullarda Siber Zorbalık

Uluslararası alan yazın incelendiğinde siber zorbalık ile ilgili araştırmaların çoğunun genç yetişkinler üzerinde yoğunlaştığı, kısıtlı bir bölümünün ise üniversite öğrencileri ile ilgili olarak gerçekleştirildiği görülmektedir (Watss, 2017, s. 270). Türkiye’de siber zorbalık ile ilgili gerçekleştirilmiş sınırlı sayıdaki çalışma incelendiğinde ise bu çalışmaların çoğunun akran öğrenciler arasında görülen ve okulda yaşanan şiddetin bir türü olarak değerlendirildiği görülmektedir (Akca, 2014, s. 20).

Türkiye’de yapılan çalışmalar siber zorbalığın ilköğretim öğrencileri kadar küçük yaşta arkadaş grupları arasında bile görüldüğünü ortaya çıkarmıştır. (Dilmaç ve Aydoğan, 2010; Ayas ve Horzum, 2012). 413 ilköğretim öğrencisi arasında siber zorbalık konusunda yapılmış olan bir çalışma bu öğrencilerin %18,6’sının siber zorbalık mağduru olduğunu ve %11,6 ‘sının ise en az bir kez siber zorbalık eylemine katıldığını göstermiştir (Ayas ve Horzum, 2012). Serin’in (2012) çalışması ise ilköğretim öğrencilerinin yalnızca siber zorba ya da siber mağdur olmadığını, %5’lik bir kesiminin hem siber zorba hem siber mağdur olduğunu ortaya koymuştur.

Benzer bir şekilde Türkiye’de ortaokul öğrencileri arasında da siber zorbalık ve mağduriyet vakalarının yaşandığı görülmektedir. Peker (2013) tarafından yapılan çalışma ortaokul öğrencilerinin %46’sının siber zorbalık davranışı gösterdiği ve %65’inin siber zorbalık davranışına maruz kaldığını ortaya çıkarmıştır. Arıca ve diğerleri (2008) ise, ortaokul öğrencilerinin, %24’ünün hem siber zorba hem mağdur olduklarını ortaya çıkarmıştır

Kestel ve Akbıyık’ın (2016, s. 854) ortaokul öğrencileri üzerinde yaptıkları çalışmada ise öğrencilerin siber zorbalığa sosyal ağ, çevrimiçi oyun, elektronik mesajlaşma gibi çeşitli sanal ortamlarda maruz kaldıklarını, siber zorbalığı tehdit, küfür, hesabı ele geçirme, iftiraya uğrama, aşağılanma biçimleriyle yaşadıklarını ve farkındalık düzeylerinin düşük olduğunu ortaya çıkarmıştır.

Tamer ve Vatanartıran (2014) çalışmalarında, lise öğrencilerinin en sık başvurdukları siber zorbalık faaliyetlerinin e-posta adresini ele geçirmek, sohbet odasını veya interaktif oyunu terk etmeye zorlamak, gereç modeliyle alay etmek olduğunu belirlemiştir. Kendilerine yapılan zorbalık çeşitleri arasında ise kasıtlı olarak virüslü e-posta gönderimi, gizli numaradan aranarak cinsel ses çıkarılması, e-posta adresinin ele geçirilmesi ve tehdit edilmek gibi unsurları en sık yaşanan siber zorbalık türleri olarak belirlemiştir. Diğer taraftan İnternet kullanım alışkanlıkları ve sıklığının sanal zorbalığa maruz kalma sıklığı ile ilişkili olduğu, lise dönemindeki ergenlerin çoğunluğunun problemlili İnternet kullanma alışkanlıkları olduğu için sanal zorbalığa uğradığı çalışmalar sonucunda ortaya çıkmıştır (Altundağ, 2016).

Siber zorbalık çalışmalarının artması gereğini doğuran bir diğer önemli bulgu, konuyla ilgili farkındalık düzeyi ve mağduriyet sonrası yardım alma davranışlarının yeterli olmadığını görülmüştür. Şahin ve diğerleri (2010, s. 260) tarafından gerçekleştirilen çalışmanın sonuçlarına göre yaşları 14 ila 15 arasında değişen öğrencilerin, siber zorbalıkla

karşılaştıklarında bunun bir şaka olduğunu düşündükleri için önemsemedikleri ortaya çıkmıştır. Diğer yandan yaşları 14 ve 18 arasında değişen 666 öğrencinin katıldığı diğer bir çalışmanın bulgularına göre siber zorbalık mağduru olan bu gençlerin yalnızca %45,1'i zorbalık olayı sonrası yardım almaktadır (Topçu ve Baker, 2016).

Üniversite öğrencileri üzerinde yapılan çalışmalar bu öğrencilerin siber zorbalık farkındalık düzeylerinin daha yüksek olduğunu göstermektedir (Uysal ve diğerleri, 2014). Ancak üniversite öğrencilerini kapsayıcı siber zorbalık çalışmalarının oldukça sınırlı sayıda olduğu görülmektedir. Kert ve Şahiner'in (2016) çalışmalarına göre üniversitede öğrenim gören öğretmen adaylarının siber zorbalık duyarlılıkları yüksektir. Benzer bir şekilde halkla ilişkiler lisans ve ön lisans öğrencilerinin siber zorbalık duyarlılıklarını ölçmek amacıyla gerçekleştirilen bir çalışmanın verilerine göre araştırmaya katılan öğrencilerin siber zorbalık duyarlılıkları da yüksektir (Aktan ve Çakmak, 2015). Ancak üniversite düzeyinde kısıtlı bir örneklem grubunun farkındalık düzeyinin yüksek olması, siber zorbalık sorununun ortadan kalktığının bir göstergesi olmayabilir. Yapılan tüm çalışmalar göstermektedir ki konu üzerinde hassasiyetle çalışılmaz ise öğrenciler arasında gözlenen siber zorbalık eylemleri artabilir ve endişe verici sonuçlar doğurabilir.

Siber Zorbalığa Neden Olan Faktörler

İncelenen makaleler bağlamında Türkiye'de yapılan araştırmalarda siber zorbalığa ve mağduriyete sebep olan bir dizi faktör bulunmuştur. Akbaba ve Eroğlu (2013) yaptıkları araştırmada ebeveynlerin eğitim düzeyi düştükçe ilköğretim öğrencilerinde siber zorbalık yapma oranlarının arttığını tespit etmişlerdir. Aynı çalışmada ebeveynlerin internet kullanma becerilerine ilişkin algı yükseldikçe ilköğretim öğrencilerinde siber zorbalık yapma eğiliminin azaldığı bulunmuştur (Akbaba ve Eroğlu, 2013, s.114). Bazı araştırmalar ise bu bulguya ters düşmüştür. Örneğin bir araştırmada, annesinin yeterli teknoloji bilgisine sahip olduğu algısı bulunan erkek çocuklarının daha çok siber zorbalık yaptıkları tespit edilmiştir. (Uçanok, Karasoy ve Durmuş, 2011). Uçanok ve arkadaşları (2011) ayrıca aynı algıya sahip kız çocuklarının ise daha fazla siber zorbalığa maruz kaldıklarını belirlemiştir. Literatürde yer alan bazı çelişkili sonuçlar, siber zorbalığı açıklamada mevcut değişkenlerin yetersiz kaldığını göstermektedir. Siber zorbalığı doğuran sebeplere ilişkin farklı değişkenlerin olma ihtimalini de göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Erdoğan ve Uçukoğlu (2011) da ebeveyn eğitim düzeyi azaldıkça çocuklar tarafından ebeveyn tutumunun daha reddedici ve katı olarak algılandığını ortaya koymuştur. Çalışmada bu durumun ise siber zorbalık davranışının artmasına sebep olabileceği öne sürülmüştür (Erdoğan ve Uçukoğlu, 2011). Zira Dilmaç ve Aydoğan (2010) tarafından yapılan bir çalışma da bu durumu destekler nitelikte bir bilgi ortaya koymuştur. Çalışmaya göre, otoriter ebeveyn tutumu çocuklarda siber zorbalık eylemini arttırmaktadır (Dilmaç ve Aydoğan, 2010).

Akbaba ve Eroğlu (2013) ebeveyn denetiminin siber zorbalığı azalttığı ve siber zorbalığın cinsiyetle yakından ilişkili olduğu yönünde bulgulara rastlamıştır. Araştırmaya göre kız çocukları oğlan çocuklarından daha fazla siber zorbalığa maruz kalmaktadır (Akbaba ve Eroğlu, 2013). Benzer bir bulgu Peker ve arkadaşları (2015) tarafından literatüre

yanıtılmıştır. Lise öğrencileri üzerinde yapılan bu çalışmada kızların oğlanlara oranla empatik eğilimlerinin daha yüksek olduğu ve empatik eğilim arttıkça siber zorbalığın azaldığı, empatik eğilim azaldıkça da siber zorbalığın arttığı ortaya konmuştur (Peker ve arkadaşları, 2015). Bu çalışmada “siber zorbalığı empatik eğilimin, cinsiyetin ve algılanan akademik başarının birlikte yordadığı; siber mağduriyeti ise empatik eğilimin ve haftalık internet kullanma süresinin açıkladığı, cinsiyetin ve algılanan akademik başarısının siber mağduriyet üzerinde yordayıcı bir etkisinin bulunmadığı” tespit edilmiştir (Peker ve arkadaşları, 2015, s. 198).

Altundağ (2016) problemlili internet kullanımında kız ve oğlan çocukları arasında anlamlı bir fark bulamamıştır, ancak oğlan çocuklarının kızlara oranla siber zorba ve mağdur olma açısından daha riskli bir grup olduklarını bulgulamıştır. Benzer bir sonuca Özdemir ve Akar (2011) da ulaşarak siber zorbalık mağduru olmakla cinsiyet arasında ilişki bulamazken, oğlan çocukları arasında ise siber zorbalığın daha sık görüldüğünü tespit etmiştir. Pamuk ve Bavlı (2013) ise ergenlerin siber zorbalık eylemlerinde cinsiyete göre anlamlı bir farklılık bulmuş ve oğlanları kızlara oranla daha fazla sanal zorbalık yaptıklarını ortaya koymuştur. Ancak literatürde cinsiyetle ilgili sonuçlar değişkenlik göstermektedir. Cinsiyete göre anlamlı farklılıklar bulunan çalışmaların yanı sıra bulunmayan çalışmalara da rastlamak mümkündür.

Bunların yanı sıra siber zorbalığın altında yatan duygularla ilgili pek çok saptama yapılmıştır. Araştırmalara göre saldırganlık ve ilgi görme (Dilmaç, 2009), düşmanca duygular ve psikotik belirtiler (Arıcak, 2009), ilişkilerle ilgili bilişsel çarpıtmalar (Çetin, Peker, Eroğlu ve Çitemel, 2011), öz-değer duygusuyla ilgili dışsal alanlar olan rekabet, onay alma ve akademik yeterlilik (Eroğlu, 2011), intikam duygusu ve zevk alma (Yaman ve Peker, 2012), ilişkilerde karşılıklı bağımlı benlik durumunun düşük olması (Çetin, Eroğlu, Peker, Akbaba, Pepsoy, 2012) gibi durumlar ve duygu durumlarında siber zorbalığın oluşma oranları daha fazladır.

Ayrıca problemlili internet kullanımı ile siber zorbalık davranışı arasında da bir ilişki tespit edilmiş; siber zorba ve siber mağdur olma durumları arasında da döngüsel bir ilişki bulunmuştur (Altundağ, 2016). Araştırmaya göre siber mağdur olanların bir kısmı ilerleyen zamanlarda siber zorba olabilirken siber zorbalıların bir bölümü de ilerleyen zamanlarda siber mağdur olabilmektedir. Yine internet başında uzun zaman harcamak ve ebeveyninden gizli sosyal medya hesaplarına sahip olmak çocukları daha çok risk altında bırakmaktadır (Altundağ, 2016). Bu bulgular hem siber zorba hem siber mağdur vakalarında önleyici etken olarak konuyla ilgili farkındalık düzeyinin artırılması gerektiğini düşündürmektedir.

Siber Zorbalığın Etkileri

Siber zorbalığa maruz kalmanın hiç kuşkusuz öğrenciler üzerinde oldukça olumsuz etkileri bulunmaktadır. Özellikle mağdur kişinin mobil teknolojiler sebebiyle bir zaman mekân kısıtından bağımsız olarak siber zorbalıkla karşı karşıya kalması, bu durumdan daha yoğun bir şekilde etkilenmelerine sebep olmaktadır.

Araştırma kapsamında Türkiye’de yapılan çalışmalar incelendiğinde siber zorbalığın olumsuz etkileri ile ilgili önemli bulgular tespit edilmiştir. Bu çalışmalardan biri olan Erdur-Baker ve Tanrikulu’nun (2010) ortaokul öğrencileri üzerinde yaptıkları çalışmadır. Erdur-Baker ve Tanrikulu’nun (2010) çalışmasına göre siber mağduriyet ile depresyon arasında anlamlı bir ilişki vardır. Çalışmanın bulgularına göre siber zorbalığa maruz kalan öğrencilerin çoğunluğu korktukları ve utandıkları için yaşadıkları olayları ailelerinden gizlemektedirler. Çalışmada bunun bir sebebi olarak çocukların anne-babalarının telefonlarını ellerinden alma endişesi olduğu ortaya çıkmıştır. Çalışmada aynı zamanda mağdurların olayla ilgili gerginlikleri yüzünden aileleriyle çeşitli sorunlar yaşadıkları da ortaya çıkmıştır. Çalışmanın diğer bulgularına göre çocukların siber zorbalıkları geleneksel zorbalığa dönüşebilmekte ve bu durum öğretmen ve polisten öğrenilebilmektedir.

Benzer yöndeki bulgular Peker ve İskender’in (2015, s. 3) çalışmasında da elde edilmiştir. Bu çalışmaya göre öğrenciler siber zorbalığa uğradığında öfke ve üzüntü duygusu yaşamaktadır. Arıcak’a (2009) göre ise siber zorbalık kurban ve zorbaları herhangi bir zorbalık yapmamış, zorbalığa maruz kalmamış olan kişilerden daha fazla düşmanca duyguya sahiptirler.

Yapılan bir diğer çalışma, öğrencilerin siber zorbalıkla daha çok tek başlarına baş etmeye çalışmakta olduklarını göstermiştir. Diğer bir çözüm arayışı olarak en yakın arkadaşlarına başvurmaları çalışmanın diğer önemli bulgularındandır. Fakat deneyimledikleri gergin tecrübe yüzünden öfke, korku, tedirginlik gibi duygularla arkadaşlarıyla iletişim kurmakta zorlandıkları, aşırı bir durum olarak intihar eğilimi gösterdikleri ortaya çıkmıştır. Araştırmanın diğer sonuçlarına göre öğrenciler derslerine yoğunlaşamama ve ders çalışma sırasında sıkıntı çekme gibi problemleri mağduriyetleri boyunca yaşamaktadırlar. (Kestel ve Akbıyık, 2016, s. 856).

Tüm bu çalışmalar siber zorba ve mağdur vakalarının kişiler üzerinde ciddi psikolojik sorunlara yol açtığını ve buna bağlı olarak sosyal hayatta önemli problemler doğurduğunu göstermektedir. En kritik konulardan biri de kişilerin durumla nasıl baş edeceklerini bilmemeleridir. Bu nedenle, siber zorbalığı önleme ve baş etme faaliyetleri üzerinde titizlikle durulması gereken bir konudur.

Siber Zorbalığı Önlemede Uygulanacak Stratejiler

Yapılan araştırmalarda siber zorbalığı önlemek için bazı stratejik yaklaşımlar önerilmiştir. Akbaba ve Eroğlu (2013) ilköğretim öğrencilerinde siber zorbalığı azaltmak için anne-babaların eğitim düzeylerinin, internet becerilerinin ve bilinçli ebeveyn denetiminin artırılması gerektiğini ortaya koymuştur. Yine ebeveynlerden gizli İnternet kullanımının çocukları risk grubuna soktuğu tespit edilmiştir (Altundağ, 2016). Dolayısıyla ebeveyn kontrolünde internet kullanımı sağlanması, anne babaların bu yönde bilgilendirilmesi önem taşımaktadır.

Peker ve İskender (2015), yaptıkları yarı deneysel çalışmada insani değerler yönelimli psiko-eğitim programının siber zorbalık davranışını azaltmada etkili olduğunu saptamıştır. Çalışmada etkinin kalıcı olduğu da gözlenmiştir. Siber zorbalığın nedenlerinin açıklanmaya

çalışıldığı araştırmalara bakıldığında psiko-sosyal faktörlerin ciddi bir etkiye sahip olduğu görülmektedir (Peker ve İskender, 2015). Dolayısıyla bu faktörleri azaltmaya yardımcı olacak program ve çalışmalara önem verilmelidir. Çocuklar üzerinde insani değerler yönelimli psiko-eğitim programları uygulanması siber zorbalık ve mağdurluk durumlarını azaltmada ciddi etkiye sahip olacaktır (Peker ve İskender, 2015).

Siber zorbalığın önlenmesi için öğrencilere önerilerinin sorulduğu bir araştırmada öğrenciler de en çok “bilgilendirme” ifadesini kullanarak şu sözleri söylemişlerdir: “Öğretmenler seminerler düzenleyip öğrencilere internet kullanımı ile ilgili bilgiler vermelidir. Öğretmenler bu konuda aktif olmalı ve öğrencileri aydınlatıp onları yönlendirmelidir” (Şahin, Sarı, Özer ve Er, 2010, s. 265). Çeşitli araştırmaların sonuçları değerlendirildiğinde siber zorbalıkla ilgili düzenli eğitim ve bilgilendirme yapılması ilk aşamada en etkili strateji olarak görülmektedir. Yine yurtdışında yapılan araştırmalar göstermektedir ki okullarda siber zorbalığı önlemeye yönelik politikalar üretilmesi gerekmektedir (Willard, 2007).

Siber zorbalığı önlemeye yönelik önerilerin bir kısmı da çocuklara önleyici rehberlik hizmetleri sunulması noktasına odaklanmıştır. Siber zorbalık yapan çocukların kendilerine yönelik duygu ve düşüncelerinin tespit edilmesi ve bu bağlamda kişiye özel rehberlik hizmeti sunulması önleyici bir yöntem olarak sunulmaktadır (Pamuk ve Bavlı, 2013). Aynı şekilde rehberlik ve psikolojik danışmanlık birimlerinin öğrencilere yeni iletişim teknolojilerini güvenli kullanma ve tehlikelerden korunma yollarına dair seminerler düzenlemesi gibi öneriler de çalışmalarda sıklıkla yer almaktadır (Peker ve arkadaşları, 2015). İnternet ve cep telefonunun faydalı ve etik değerlere uygun kullanımı konularında öğretmenlere, ailelere ve öğrencilere bilgi verilmesi gerekliliği de öneriler arasında bulunmaktadır (Peker ve arkadaşları, 2015).

Son olarak ailelerin saldırganlığı azaltıcı önlemler almasının da önemi vurgulanmaktadır. Akbaba (2012)’ya göre çocuklardaki saldırganlık onlara sosyal beceriler, öz saygı ve iletişim becerileri kazandırıldığı takdirde azalacaktır. Bu amaç doğrultusunda yine ebeveynlerin gerekli eğitimlerden geçirilmesi gerekmektedir. Ayrıca ebeveynlere bilişim teknolojilerinin etkin kullanım yöntemi öğretilmelidir (Akbaba ve Eroğlu, 2013). Literatürde karşımıza çıkan çelişkili sonuçlar da siber zorbalık davranışını açıklayan yeni değişkenlerin ortaya çıkabileceğine işaret etmektedir. Bu doğrultuda yapılacak yeni araştırmalar da bu noktaya ışık tutması bakımından gereklidir.

SONUÇ

İnternet pek çok anlamda hayatı kolaylaştırmış ve zenginleştirmiş bir teknolojidir. Zaman ve mekân kısıtlamalarını ortadan kaldırarak insanları birbirine yaklaştırmış, kültürel alışverişi, işbirlikleri ve zengin sosyalleşme ortamları yaratmıştır. Bununla birlikte bilim, sanat, eğitim ve iş yaşamı ile ilgili yeni teknolojilerin yayılmasını kolaylaştırmıştır. Özellikle çok büyük bir bilgi sağlayıcısı olması ve bilginin hızlı dolaşımına imkân vermesi İnternet’in vazgeçilmez bir teknoloji haline gelmesine yol açmıştır.

Ancak İnternet'in olumsuz etkileri ile ilgili çok yaygın ve güçlü argümanlar bulunmaktadır. Özellikle ergen ve çocukların yanlış İnternet kullanmaları sonucu, pek çok tehlikenin belirttiği, sosyal ve psikolojik anlamda bu genç neslin önemli risklerle karşı karşıya olduğu iddia edilmektedir. Özellikle siber zorbalık mağduriyeti ve teşebbüsü okul yaşantısına karışmış, öğrencilerin öğretmenleri ve velileri arasında endişe verici bir olgu olarak değerlendirilmeye başlamıştır. Oysaki Türkiye'de gerçekleştirilmiş olan çalışmalar, sorunun İnternet kullanımı ile ilgili değil, yanlış İnternet kullanımı ile ilgili olduğunu ortaya çıkarmıştır. Özellikle siber zorbalık teşebbüsü ve mağduriyetinin belirli sebeplere bağlı olduğu bu çalışmalarla gün yüzüne çıkmıştır. Çalışmalar göstermektedir ki anne-babaların, öğrencilerin ve hatta öğretmenlerin siber zorbalık farkındalık düzeylerinin düşük olması, yine anne-babaların eğitim seviyelerinin düşük olması siber zorbalık ihtimalini arttıran unsurlardandır (Kestel ve Akbıyık, 2016). Bununla birlikte yine anne-babaların çocuklara İnternet kullanımı ile ilgili yasaklar koymaları siber zorbalık mağduriyet ve teşebbüs riskini arttırırken, düşük eğitim seviyeleri bu konudaki farkındalık düzeyi üzerinde etki gücüne sahiptir (Erdoğan ve Uçukoğlu, 2011). Çalışmalarda karşımıza çıkan bir diğer önemli unsur empati seviyesinin siber zorbalık davranışı ihtimalini azalttığı yönündedir (Peker ve arkadaşları, 2015).

Yapılan çalışmalarda siber zorbalığın etkileri incelendiğinde psikolojik ve sosyal iyilik durumunu oldukça olumsuz yönde etkilediği görülmektedir. Siber zorbalık mağduru ya da uygulayıcısı öğrenciler incelendiğinde, düşük akademik başarı, depresyon eğilimi, öfke, üzüntü ve düşmanlık duygusu, iletişim kurma zorlukları, ileriki yıllarda yüksek oranda siber zorbalığa başvurma ihtimali gibi durumlar siber zorbalığın riskli etkileri olarak sıralanabilir (Peker ve İskender, 2015; Kestel ve Akbıyık, 2016; Arıcak, 2009; Erdur-Baker ve Tanrıkulu, 2010).

Türkiye'de yapılan çalışmaların sonuçları siber zorbalığı önleyici stratejilerin hala yeterli ölçüde olmadığını, önleyici faaliyetler almak konusunda eksik kaldığını göstermektedir (Akça ve diğerleri, 2014). Oysaki önleyici stratejiler bağlamında gerçekleştirilen çalışmalar neticesinde, insani değerler eğitiminin verilmesi (Peker ve İskender, 2015), siber zorbalık farkındalık eğitiminin hem anne-babalara hem öğrencilere sağlanması, anne-babaların ve öğrencilerin doğru İnternet kullanımı konusunda bilinçlendirilmesi gibi stratejilerin siber zorbalıkla mücadelede etkili olabileceği ortaya çıkarılmıştır (Şahin, Sarı, Özer ve Er, 2010). Aynı zamanda ailenin çocuğa öz saygı gibi öz değerler kazanmak konusunda teşvik edici davranışları kazandırmaya çalışmasının konu üzerinde büyük etki yarattığı ortaya çıkmıştır (Akbaba, 2012).

Diğer taraftan, çalışmalar göstermektedir kisiber zorbalık sorunu, çocuklara ve gençlere yasaklar koyarak aşılamayacak bir konudur. Bunun yerine doğru içerik üretmekle ilgili bilinçlendirme çalışmalarının yapılması sorunun önüne geçmekte katkı sağlayacaktır. Çalışmalar göstermektedir ki siber zorbalığı önleyici faaliyetlerin ailelerin, okulların ya da öğrencilerin tek başlarına gerçekleştirmeleri mümkün değildir. Bu tür faaliyetler daha kapsayıcı, organize ve bütüncül bir yaklaşımla gerçekleştirilirse başarıya ulaşma imkânı doğabilir. Bu bağlamda konuyla ilgisi olan tüm paydaşların bir arada çalışmasını mümkün

kılacak önleyici faaliyetler tasarlanmalı ve konu ile ilgili çalışmaların daha kapsayıcı bir şekilde hızla artırılması gerekmektedir.

Son olarak, çalışma kapsamında incelenen makalelerin büyük bir çoğunluğunun nicel yöntemlerle gerçekleştirilmiş betimleyici çalışmalar olduğu görülmektedir. Ancak yukarıda değinildiği gibi siber zorbalık sorununun önüne geçebilmek için bütüncül bir yaklaşımla farklı grupları kapsayıcı çalışmalar yapılması gerekmekte ve önleyici uygulamalarla ilgili daha fazla çalışmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Bu sebeple, olay incelemesi, gözlem, görüşme gibi nitel yöntemlerin konuya önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir. İleriki çalışmalarda özellikle karma yöntemlere başvurulması, nicel yöntemlerle elde edilmiş veriler üzerinden nitel yöntemlerle konuya derinlik katılması, yeni bulguların elde edilmesine ve konunun çok katmanlı bir anlayışla incelenmesine olanak verebilir.

KAYNAKÇA

- Akbaba, S. (2012). *Psikolojik sağlığı koruyucu rehberlik*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Akbaba, S. & Eroğlu, Y. (2013). İlköğretim öğrencilerinde siber zorbalık ve mağduriyetin yordayıcıları. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 26(1), 105-121.
- Akça, E.M., Sayımer, İ., Salı, J.B., Başak, E.B. (2014). Okulda siber zorbalığın nedenleri, türleri ve medya okuryazarlığı eğitiminin önleyici çalışmalardaki yeri. *Elektronik Mesleki Gelişim ve Araştırma Dergisi*, 2, 17-30.
- Aktan, E.& Çakmak, V. (2015). Halkla ilişkiler öğrencilerinin sosyal medyadaki siber zorbalıkduyarlılıklarını ölçmeye ilişkin bir araştırma. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 3(2), 159-176.
- Altundağ, Y. (2016). Lise öğrencilerinde sanal zorbalık ve problemlili internet kullanımı ilişkisi. *Online Journal Of Technology Addiction & Cyberbullying*, 3(1), 27-43.
- Arıca, T., Siyahhan, S., Uzunhasanoğlu, A., Sarıbeyoğlu, S., Çıplak, S., Yılmaz, N., & Memmedov, C. (2008). *Cyberbullying among Turkish adolescents*. *Cyberpsychology and Behavior*, 11 (3), 253-261.
- Arıca, O.T. (2009). Psychiatric symptomatology as a predictor of cyberbullying among university students. *Eurasian Journal of Educational Research*, 34, 167-184.
- Ayas, T. & Horzum, M. B. (2012). İlköğretim Öğrencilerinin Sanal Zorba ve Mağdur Olma Durumu. *İlköğretim Online*, 11(2), 369-380.
- Belsey, B. (2007). Cyberbullying: A real and growing threat. *ATA Magazine*, 88(1), 14-21.
- Breivik, K. & Olweus, D. (2006). Children of divorce in a Scandinavian welfare state: Are they less affected than US children? *Scandinavian Journal of Psychology*, 47, 61-74.
- Cantone, E., Piras, A. P., Vellante, M., Preti, A., Daniëlsdóttir, S., D’Aloja, E. & Bhugra, D. (2015). Interventions on bullying and cyberbullying in schools: A systematic review. *Clinical practice and epidemiology in mental health: CP & EMH*, 11 (Suppl 1 M4), 58-76.

- Çetin, B., Eroğlu, Y., Peker, A., Akbaba, S. & Pepsoy, S. (2012). Ergenlerde ilişkisel-karşılıklı bağımlı benlik kurgusu, siber zorbalık ve psikolojik uyumsuzluk arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 12(2), 637-653.
- Çetin, B., Peker, A., Eroğlu, Y. & Çitemel, N. (2011). Siber zorbalığın bir yordayıcısı olarak ilişkilerle ilgili bilişsel çarpıtmalar: ergenler için bir ön çalışma. *International Online Journal of Educational Sciences*, 3(3), 1064-1080.
- Dilmaç, B. & Aydoğan, D. (2010). Parental attitudes as a predictor of cyberbullying among primary school children. *International Journal of Human and Social Sciences*, 79, 547-553.
- Dilmaç, B. (2009). Sanal zorbalığı yordayan psikolojik ihtiyaçlar: lisans öğrencileri için bir ön çalışma. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 9(3), 1291-1325.
- Erdoğan, Ö. & Uçukoğlu, H. (2011). İlköğretim okulu öğrencilerinin anne-baba tutumu algıları ile atılganlık ve olumsuz değerlendirilmekten korkma düzeyleri arasındaki ilişkiler. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 19(1), 51-72.
- Erdur-Baker, Ö.,& Tanrikulu, İ. (2010). Psychological consequences of cyber bullying experiences among Turkish secondary school children. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 2, 2771–2776. doi:10.1016/j.sbspro.2010.03.413
- Eroğlu, Y. (2011). *Koşullu Öz-Değer Riskli İnternet Davranışları ve Siber Zorbalık/Mağduriyet Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sakarya, Türkiye.
- Karasar, N. (2004). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Kert, S.B.& Şahiner, A. (2016). Bilgisayar ve öğretim teknolojileri öğretmenliği bölümü 4. Sınıf öğrencilerinin sanal zorbalık hakkındaki farkındalık durumlarının farklı değişkenlerce incelenmesi. *Journal of Instructional Technologies & Teacher Education*, 5(3), 127-134.
- Kestel, M.,& Akbıyık, C. (2016). Siber zorbalığın öğrencilerin akademik, sosyal ve duygusal durumları üzerindeki etkisinin incelenmesi. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(3), 844-859.
- Kowalski, R. M., & Limber, S. P. (2007). Electronic bullying among middle school students. *Journal of Adolescent Health*, 41, 22-30.
- Lacey, B. (2007). *Social Aggression: A study of internet harassment*. Unpublished doctoral dissertation, Long Island University, ABD.
- Olweus, D. (1991). Bully/victim problems among schoolchildren: Basic facts and effects of a school based intervention programme. In D. Pepler & K. Rubin (Eds.), *The development and treatment of childhood aggression* (pp. 411-448). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Olweus, D. (1999). Norway. In P.K. Smith, Y. Morita, J. Junger-Tas, D. Olweus, R. Catalano, P. Slee (Eds.), *The nature of school bullying: A cross-national perspective* (pp. 7-27). London: Routledge.
- Özdemir, M. & Akar, F. (2011). Lise öğrencilerinin siber-zorbalığa ilişkin görüşlerinin bazı değişkenler bakımından incelenmesi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 17(4), 605-626.
- Pamuk, M. ve Bavlı, B. (2013). Ergenlerin Sanal Zorbalıklarının Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 32(1), 321-338.

- Peker, A., Eroğlu, Y., Ada, Ş. (2015). Ergenlerde Siber Zorbalığın ve Mağduriyetin Yordayıcılarının İncelenmesi. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 12 (2)*, 185-206.
- Peker, A. ve İskender, M. (2015). İnsani Değerler Yönelimli Psiko-Eğitim Programının Siber Zorbalık Üzerindeki Etkisi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 19(1)*, 11-22.
- Rigby, K. (1997). *Bullying in schools, and what to do about it*. London: Jessica Kingsley.
- Rigby, K. (2002). *New perspectives on bullying*. London: Jessica Kingsley.
- Roland, E. & Idsøe, T. (2001). Aggression and bullying. *Aggressive Behaviour, 27*, 446-462.
- Serin, H. (2012). *Ergenlerde Siber Zorbalık/Siber Mağduriyet Yaşantıları ve Bu Davranışlara İlişkin Öğretmen ve Eğitim Yöneticilerinin Görüşleri*. Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Şahin, M., Sarı, S.V., Özer, Ö. & Er, S.H. (2010). Lise öğrencilerinin siber zorba davranışlarında bulunma ve maruz kalma durumlarına ilişkin görüşleri. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 21*, 257-270.
- Slonje, R. & Smith, P.K. (2008). Cyberbullying: Another main type of bullying? *Scandinavian Journal of Psychology, 49*, 147-154.
- Smith, P.K. & Sharp, S. (Eds.). (1994). *School bullying: Insights and perspectives*. London: Routledge.
- Şahin, M., Sarı, S.V., Özer, Ö. ve Er, S.H. (2010). Lise öğrencilerinin siber zorba davranışlarda bulunma ve maruz kalma durumlarına ilişkin görüşleri, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 21*, 257-270.
- Tamer, N., & Vatanartıran, S. (2014). Ergenlerin teknolojik zorbalık algıları. *Online Journal Of Technology Addiction & Cyberbullying, 1 (2)*, 1-20.
- Taylan, H. H., Aydın, F., ve Topal, M. (2017). Ortaokul öğrencilerinin sanal zorba olma durumlarının çeşitli değişkenler açısından incelenmesi: Sakarya ili örneği. *Online Journal of Technology Addiction & Cyberbullying, 4(1)*, 41-59.
- Topçu, Ç. & Baker, Ö.E. (2016). Zorbalığa uğrayan ergenlerin yardım alma davranışı ve yardım kaynakları. *Ege Eğitim Dergisi, 17(1)*, 127-145.
- Uçanok, Z., Karasoy, D. ve Durmuş, E. (2011). *Yeni bir akran zorbalığı türü olarak sanal zorbalık: Ergenlerde yaygınlığı ve önemi*. Yayınlanmamış TÜBİTAK Proje Raporu, Proje No: 108K424. Ankara: TÜBİTAK.
- Uysal, İ., Duman, G., Yazıcı, E., Şahin, M. (2014). Öğretmen adaylarının siber zorbalık duyarlılıkları ve siber zorbalık duyarlılık ölçeğinin bazı psikometrik özellikleri. *Ege Eğitim Dergisi, 15(1)*, 191-210.
- Valkenburg, P. M., & Soeters, K. E. (2001). Children's positive and negative experiences with the internet. *Communication Research, 28*, 652-675.
- Watts, L.K., Wagner, J., Velasquez, B., Behrens, P.I. (2017). Cyberbullying in higher education: A literature review. *Computers in Human Behavior, 69*, 269-274.
- Whitney, I. & Smith, P.K. (1993). A survey of the nature and extent of bullying in junior/middle and secondary schools. *Educational Research, 35*, 3-25.

Willard, N.E. (2007). *Cyberbullying and cyberthreats*. USA: Research Pres.

Yaman, E. ve Peker, A. (2012). Ergenlerin siber zorbalık ve siber mağduriyete ilişkin algıları. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(3), 819-833.

Yıldırım, A., ve Şimşek, H. (2006). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. (6. baskı) Ankara: Seçkin Yayıncılık.